

ПЕТЪР СЛАВЧЕВ (Велико Търново)

СОЦИАЛНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА НАСЕЛЕНИЕТО В СРЕДНОВЕКОВНАТА СТОЛИЦА ТЪРНОВО

(По археологически данни)

В резултат на системно провежданите през последното десетилетие археологически проучвания на средновековно Търново е разкрита значителна архитектура и е придобит съществен масов материал, който разширява и обогатява представата ни за историческото минало на града. На този етап на проучвания резултатите дават основание за изработване на известна представа и за социалната структура на населението.

Богатствата на държавата по това време и нейните културни ценности били съсредоточени в столицата Търновград, който според Григорий Цамблак бил „... много голям, красив и укрепен със стени, достатъчно защитен природно, а освен това имал големи богатства и многобройно население и бил прочут както с църквите си, така и с царските сгради“¹. Освен това откритите археологически материали показват, че той е бил голям занаятчийски и търговски център. Като прибавим проявите на обществения и културния живот, за които също има веществени и писмени данни, в рамките на разглежданата епоха Търново се е оформило като здрава феодална крепост и като значителен културен център. По това време в страната възникнали многобройни по големина градове, в организирането на които класовото деление на обществото намирало отражение. Като градоустройствена структура те са се състоели от две основни части: външен и вътрешен град. Този начин на устройство съвпада с градовете в Югоизточна Европа и Византия.²

Вътрешният град на Търново са представлявали двете крепости — Царевец и Трапезица,³ а кварталите на външния град били разположени по склоновете на хълмовете в поречието на Янтра. Гъстото застрояване на жилищните сгради в Търново, което се установява при археологически-

¹ В. Киселков. Митрополит Григорий Цамблак. С., 1943, с. 53—64.

² Д. Ангелов. Към въпроса за средновековния български град. — Археология, II, 1960, кн. 3, с. 11.

³ Кр. Миятев. Славянский город в древней Болгарии. — Byzantinoslavica, X, 1949, 2, с. 259—268.

те проучвания, показва, че той е бил многолюден град. Когато в Житието на св. Петка от Патриарх Евтимий се говори за посрещане мощите на тази светица в Търново, се казва, че народът излязъл заедно с велможите и църковния клир.⁴

Здравата крепост Царевец с централно местоположение и най-добре укрепена е съответствувала на предназначението на вътрешния град да бъде център на върховното управление на държавата. При проучването на царския⁵ и патриаршеския⁶ комплекс се оказва, че те са представлявали малки затворени вътрешни крепости. В центъра са имали малък двор, където са били разположени представителните сгради и църкви, а околоръст са били жилищните, административните и сервизните помещения. Техните обеми и украса са отговаряли на естетическите нужди на обитателите им и са осигурявали максимална безопасност, като са създавали условия за извършване на управленческите функции. С последните са били ангажирани значителен кръг хора. В ръцете на царя били съсредоточени административната, военната и законодателната власт. Висшите служители били подбирани от средата на болярите. Болярският съвет (синклит), който заседавал в двореца, изразявал интересите на феодалната класа. Нейни представители заемали висши служби в столичния център и в провинциалните градове. Органите на централното управление били назначавани от царя: велик логотет — пръв помощник, протопрестарий — разпоредител на държавната хазна, протостратор — командущ войската, и т. н. В двореца е имало и представители на други служби, по-пряко свързани с владетеля, като протоколиот — царски адютант, столник — отговарящ за царската канцелария, примикюр — придворен маршал, епикерний (чашник) — организатор на царската трапеза, и др. От двореца са излизали държавноправните актове, водена е оживена дипломатическа дейност, осъществявали са се контакти с отделните области, за което са били необходими значителна група добре подготвени и верни лица.⁷

Наред със светската аристокрация на Царевец и във връзка с функционирането на патриаршеския институт е имало множество представители на висшето духовенство. Такива, на първо място, са били патриархът, неговото обкръжение: епископи, игумени на манастири и др. Част от тази върхушка също е живяла в патриаршеския дворец. Като доказателство за това могат да се посочат не само намерените съдове с надписи на български патриарси,⁸ но и на други лица, представители на висшия клир.⁹ Голяма част от духовния живот е била съсредоточена в манастирите, където учени монаси са писали и преписвали стари хроники и църковни

⁴ E. Kaluzniaski. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthimius. Wien, 1901, S. 72, 97.

⁵ Вж. С. Георгиева, Я. Николова и Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. — В: Царевград Търнов. I. С., 1973, с. 39—159.

⁶ Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV в. Архитектура. — В: Царевград Търнов. III. С., 1980, с. 17—90.

⁷ По тези въпроси вж. М. Андреев, Д. Ангелов. Държавно и административно устройство. История на българската феодална държава и право. С., 1972, с. 163—193 и пос. там литература.

⁸ Н. Ангелов. Керамика (художествена керамика). — В: Царевград Търнов. III, с. 154 и сл., обр. 153; П. Славчев. Находки в насипа от Патриаршията. — В: Царевград Търнов. III, с. 218 и сл., обр. 4.

⁹ Пак там, с. 160, обр. 156 и с. 218, обр. 5.

книги. По археологически път няколко манастира вече са открити на Царевец. Ако се позовем на житието на монаха Теодосий¹⁰ и на Ромил Видински,¹¹ се вижда, че голяма част от манастирите на Търново са били на хълма Света гора. Предполага се, че тук се е установила школата на Патриарх Евтимий като продължител на Теодосиевата школа от Килифаревския манастир. Тя развила значителна литературна дейност и оказала положително влияние в редица славянски страни.

От разкритата жилищна архитектура на Царевец също могат да се правят изводи за социалната диференциация на обитателите му. Северно от двореца е обособен квартал с по-малка, но по-обемна жилищна застройка. При археологически разкопки тук е открито и голямо болярско жилище.¹² Свободните външни и вътрешни пространства при сградите са по-големи, отколкото в останалите квартали, а малките църкви с по няколко погребения около тях показват, че са били собственост на представители на феодалната класа.

По западния склон се очертават три квартала, разграничени от главната улица и нейното разклонение от малката порта към двореца. На север те достигат Лобната скала, а на югозапад — третата порта на главния вход.¹³ Сградите, ориентирани към улицата в централната част на западния склон, са били нагъсто разположени, с определен архитектурен замисъл. Материалите от тях не са свързани пряко с даден производствен процес. Обитателите на тези жилища са били ангажирани в обществения, икономическия и културния живот на столицата и страната.¹⁴

На север, по посока към Лобната скала, е открита жилищна архитектура с по-малки параметри. Тук също са оскъдни материалите, които се отнасят до даден производствен процес, но заедно с битовия материал са открити върхове за стрели, шпори, конски подкови и др. Керамиката сграфито в количествено отношение намалява спрямо кухненската. Тези данни могат да послужат при определяне поминъка на обитателите на жилищата, ангажирани с практическото обслужване на дворецовите комплекси и крепостта или с по-низши служби във феодалната йерархия.

При археологически разкопки на терасата около Патриаршията са открити останки от жилища с материали и предмети в тях, свързани непосредствено със занаятчийското производство.¹⁵ Намерените огнище, мраморна плоча и чукала представляват инструментариум за процеса на топене на метали и производство на предмети за украса. При две от потите са открити остатъци от мед и злато. Немалко значение имат и откритите в същия сектор каменни калъпи за отливане на обеци, апликации и други предмети. Те са по-трайни от глинените и повечето от тях са двустранни —

¹⁰ Монаха Григоријя. Житје преподобного Ромила. СПб., 1900, с. 5, гл. IV. Издадено в Паметници древней письменности и искусства, XXXVI, 3, с. 5 и 6.

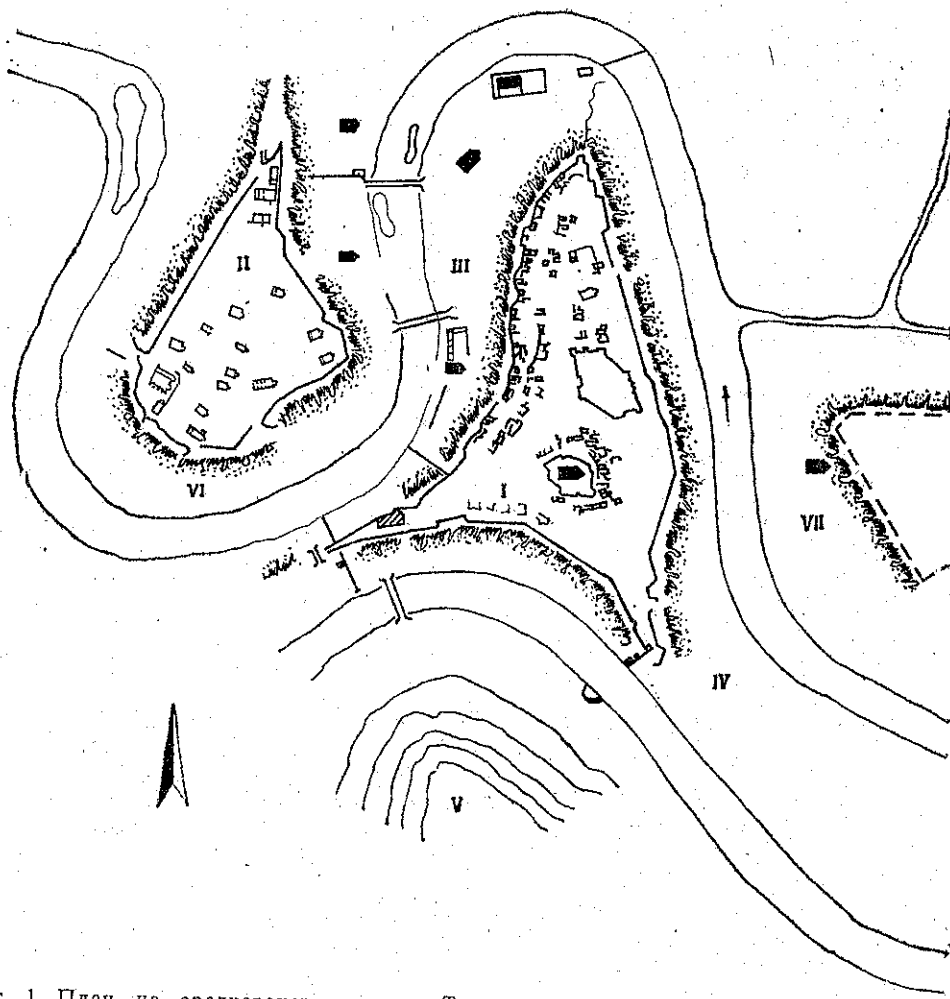
¹¹ М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила. С., 1928, с. 71.

¹² Я. Николова. Жилищната архитектура в Търново XII—XIV в. — В: Трудове ВТУ „Кирил и Методий“, VIII, 1970—1974, с. 111—127; Т. Теофилов. Гражданска сграда на Царевец. — Музеи и паметници на културата, 1979, кн. 2, с. 34—41.

¹³ Необнародвани резултати от разкопките.

¹⁴ П. Славчев. Още един жилищен квартал и улица в Царевец. — Велико Търново, 1974, с. 3.

¹⁵ Н. Ангелов. Към въпроса за занаятите в средновековния Търновград през XII—XIV в. — ИОМВТ, Варна, V, 1972, с. 51—63.

Фиг. 1. План на средновековния град Търново
 I — Царевец; II — Трапезица; III — Асенова махала; IV — Френк-хисар; V — Света гора; VI Еврейски квартал; VII — Квартал на крепостни

доказателство за развито занаятчийство, за сравнително високо равнище в производството на украшения.

Открити са елементи и на архитектурна украса, направени от различни видове камък. Като доказателство за специализиране в обработката на този материал са надписите от Дворцовата църква,¹⁶ от Патриаршията¹⁷, корнизи, капители и други архитектурни детайли.¹⁸

¹⁶ Н. Ангелов. Надписи от двореца на Царевец. — В: Царевград Търнов, I, С., 1973, с. 167—182, и показаните там образци.

¹⁷ Н. Ангелов. Надписи. — В: Царевград Търнов. III, с. 106—120, и показаните там образци.

¹⁸ Вж. Н. Ангелов. Каталог на архитектурните детайли. — В: Царевград Търнов, I, с. 126—148, и показаните там образци; Каталог на архитектурните детайли. — В: Царевград Търнов. III, с. 76—90, и посочените там образци.

Тук се намират данни и за грънчарско производство (деформирана продукция, триноги за изпичане на съдове), стъklarство, ковачество и др. Дворцовата църква и тронната зала са били украсявани с мозайчна живопис.¹⁹

Другата част на вътрешния град Трапезица не е проучвана системно и нямаме допълнителни данни към известните досега. В резултат на разкопките, извършени от Археологическото дружество в Търново²⁰ в първите години след Освобождението на България от османско иго, и разкопките след това на Ж. Съор в 1900 г. са открити основите на 17 църкви.²¹ Освен това е установен плътен културен слой при изкопи, където са намирани предмети на бита, въоръжението и лукса заедно с монети от XII—XIV в., които определят този хълм като друга пълнокръвна част на града. Към този до известна степен предварителен извод ни насочват и изворите. В Житието на Иван Рилски от Патриарх Евтимий се казва, че в славния град Трапезица била построена църква за мощите на този светец.²² Същото се отнася и за Гавраил Лесновски.²³ По-късно, в XV в., в краткото житие и в Похвалното слово за Иван Рилски от Димитър Кантакузин, написано по случай пренасяне мощите на светеца в Рилския манастир (1469), има сведение за Трапезица като съседен град на Търново.²⁴

Фактът, че още след въстанието през 1185—1187 г. се изгражда църква за мощите на Иван Рилски и в съществуваща църква се поставят мощите на Гавраил Лесновски, показва, че на Трапезица вече е имало установен градски живот. Миниатюра № 2 от Манасиевата хроника изобразява Търново освен с църкви и с други съществени сгради.²⁵ Като има пред вид еднокорабните едноапсидни църкви на Трапезица, богато украсени със стенописи и мозайки, отразяващи силата и богатството на отделни болярски фамилии, Н. Ангелов подкрепя становището на К. Шкорпил, че тук са живеели споменатите в Житието на св. Сава Сръбски малки боляри за разлика от висшите, свързани пряко с царския институт.²⁶ Той смята дебелината и съдържанието на културния пласт като доказателство за същото заселване на хълма и го свързва предимно с феодалната аристокрация. Естествено характерът на църквите дава основание за подобно становище, като се има пред вид, че феодалната класа не е била малобройна по това време. В такъв случай бихме могли да очакваме едно по-хомогенно заселване на този хълм. Но ако прибавим населението, свързано с обслужващи функции към висшата класа, и тенденциите на развитието на вътрешния град, най-вероятно е картината да се окаже като тази на Царевец.

¹⁹ С. Георгиева, Я. Николова и Н. Ангелов. Архитектурен стил и украса.—В: Царевград Търнов. I, с. 50 и сл.

²⁰ В. Берон. Археологически и исторически изследвания. Търново, 1887, с. 22—25.

²¹ В. Димов. Разкопките на Трапезица в гр. Търново. — ИБАД, V, 1915, с. 112.

²² Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931, с. 383.

²³ Пак там, с. 395 и сл.

²⁴ Е. Спиространов. Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир. С., 1902, с. 107, № 53.

²⁵ Б. Филков. Миниатюрите на Манасиевата хроника във Ватиканската библиотека. Т. II. С., 1927, с. 22.

²⁶ Н. Ангелов. Средновековният град Търново според изворите от XII—XIV в. и досегашните археологически разкопки. . . — ИОМВТ, II, 1964, с. 8.

Външният град на средновековно Търново е имал няколко квартала, които обхващали терени от двете страни на р. Янтра и по склоновете на хълмовете. Някои от тези квартали били укрепени. Така например днешната Асенова махала в Житието на св. Сава от Доментиан е посочена като „Нов град“, чието местоположение е фиксирано конкретно от автора около църквата „Св. 40 мъченици“.²⁷ Новото тук е, че през последните няколко години е открита голяма част от стена, успоредна на левия бряг на р. Янтра, която обезопасявала този „Нов град“ и се включвала в общата отбранителна система на града.

Вероятно това укрепване е станало още преди идването на св. Сава в Търново в 1236 г. Успешната външна политика на Иван Асен II (1218—1241) по това време и обществено-икономическото развитие довели до масово строителство в столицата и страната. В „Новия град“ вече била построена църквата „Св. 40 мъченици“ в чест на победата при Клокотница през 1230 г. Най-вероятно тук да се е намирал отделно обособен кварталът на занаятчиите. Поради днешното интензивно застрояване в Асенова махала е трудно да се водят редовни археологически разкопки, но проучванията, които са направени досега при църквите „Св. Димитър Солунски“ и „Св. 40 мъченици“, показват дебел културен пласт и изобилие от материали. Седемте църкви в „Новия град“ имат планова схема на такива с обществено предназначение, а то показва, макар и косвено, гъсто заселване на тази част от външния град.

За характера на социалната структура на населението в Търново интерес представлява сведението на Григорий Цамблак в Надгробното слово за Киприан, руски митрополит, който през 1379 г. посетил родния си град Търново. Там се говори за „купци“, „продавници“ и „тържища“.²⁸

При редовни археологически разкопки в района на малката порта е разкрит опожарен и разрушен магазин със значителна керамична продукция от сграфито съдове.²⁹ В столицата е имало тържища и на чуждите търговци, и на селяните от околните селища, които са идвали да продават своите произведения. Естествено е те да са били във външната част на града, още повече че тя била укрепена и се намирала в подножието на главните крепости.

През XIII—XIV в. България развила оживен стокообмен с търговци от Венеция, Генуа, Дубровник и др. Грамотите на българските царе, давани на тези търговци, показват покровителственото отношение, в което те са били поставени. За чужденци в Търново споменава Григорий Цамблак в Надгробно слово за Киприан.³⁰

В днешния квартал „Френк-хисар“, югоизточно от т. нар. Балдуинова кула, при изкопи за съвременни сгради са открити масивни зидове от българското средновековие. Тук може да се търси мястото, където са отседнали или са живеели тези търговци. Изглежда, че понятието „фръзи“ е обединявало представата за чужденците. В Асеновата колона в църквата „Св. 40 мъченици“ латинците са наречени „фръзи“ или „франки“. С разкриването на южната напречна крепостна стена на Царевец през 1959 г. се установи, че и тази част на външния град е била добре защи-

²⁷ Доментиан. Животи Святога Саве и св. Симеона. Београд, 1938, с. 207.

²⁸ Б. Ангелов. Из старата руска и българска литература. С., 1958, с. 184.

²⁹ Т. Овчаров. Средновековен магазин на Царевец. — Велико Търново, 1980, с. 6.

³⁰ Б. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. С., 1958, с. 184.

тена.³¹ Единствен арх. А. Рашенов изказал предположението си за нея, преди да е разкрита, и я възстановил в реконструкцията си на главния вход на Царевец.³² Освен квартала на франките друга етническа група в Търново, евреите, са живеели в отделен квартал. Някои автори смятат, че той е бил в южния склон на Трапезица. Според В. Берон тук се намирили и еврейските гробища.³³ От друга страна, за еврейска колония в Търново се говори в Житието на Теодосий Търновски, откъдето се вижда, че тя е имала известно значение и влияние в живота на столицата особено по времето на цар Иван Александър (1331—1371).³⁴

Бедното население в Търново е живяло по западните склонове на хълма Момина крепост, където през 1959 г. беше открит отделно обособен жилищен квартал. Археологическите материали определят голям периметър на това поселение, в което сега има жилищни застройки и индустриални предприятия. Малките жилища, вкопани в склона, издълбаните в здравия терен пещи, ямите за съхраняване или укриване на храни и сравнително бедният жилищен инвентар говорят за икономическото състояние на това население. Кварталът е имал своя църква и се е намирал извън градските стени отвъд реката, разграничен от вътрешния град и незащитен от стената.

В общи линии са установени три етапа на строителство в столицата Търново, които по време се отнасят до първата половина на XIII в., началото на XIV в. и към края на същото столетие. Именно в последния период Търново е придобило оня завършен и наситен архитектурен вид, който е предизвиквал неведнъж възхищението на наши и чужди автори. Развитата крепостна система, самостоятелно обособените дворцови комплекси, църквите със своя архитектурен стил и украса са се откроявали като най-съществени доминанти в общата панорама от къщите на обикновените столични граждани.

При сложното деление на населението в резултат на постоянното разслоение една част от него е обеднявала, а друга, по-малка, преминавала към господстващата класа. Според Д. Ангелов към патрициата през XIV в. в големите градски центрове, като Търново, Пловдив, Месемврия и др., принадлежал и един неособено голям слой от забогатяващи граждани, предимно търговци и занаятчии, които действували в сътрудничество с феодалите.³⁵ Григорий Цамблак съобщава за 110 видни търновци, които били избити от турците при превземането на града.³⁶ В Словото за пренасяне мощите на св. Филотея същият автор говори за „народа“ в Търново. За бедни хора в Търново се говори в житието на първия търновски патриарх Йоаким I, към които той проявявал благотворителност.³⁷

³¹ Я. Николова и Н. Ангелов. Южна напречна крепостна стена на Царевец. — ИОМВТ, 1964 кн. II, с. 35—44.

³² А. Рашенов. Възстановяване на крепостта „Царевец“ в гр. Търново. — ГИМ, VII, 1932—1934, с. 381—399.

³³ В. Берон. Археологически и исторически изследвания, с. 19.

³⁴ В. Киселков. Житието на Св. Теодосий Търновски като исторически паметник. С., 1926, с. 13.

³⁵ Д. Ангелов. Към въпроса за средновековния български град, с. 14.

³⁶ Ив. Дуйчев. Из похвалното слово на Григорий Цамблак за Патриарх Евтимий. — Стара българска книжнина, II, 1944, с. 243.

³⁷ Ив. Снегаров. Неиздадени български жития. — Год. духов. академия „Св. Климент Охридски“, III, 1953/54, с. 168.

По този начин, макар и оскъдни, тези извори говорят за двете основни класи във феодалното общество — висшата класа на боляри, военачалници, епископи и др. и обикновените граждани от занаятчии, търговци, земеделци, наемни работници, низше духовенство. Страшимир Лишев допуска, че през това време една част от занаятчиите не са били свободни и са работили в градските дюкяни и работилници на царя и болярите.³⁸ Тук трябва да се имат пред вид и сложните обществени и социални явления, свързани както с ортодоксалната църква, така и с различните ереси, социални по своята същност движения, но с политическо значение.

При разглеждане, макар и накратко, на тези въпроси се виждат сложните процеси и явления в българското общество през време на Втората българска държава. Социално-класовата дистанция намира отражение както в различните квартали на вътрешната крепост, така и в целия средновековен град. Делението на етнически принцип също заема своето място. Но във всичко остава сложното съдържание на феодалните отношения, чието пълно развитие и отживяване е забавил и изменил турският феодализъм.

Откритите материали заедно с писмените извори показват средновековно Търново не само като държавен, политически и културен център, но и като сложен и неделим социално-икономически организъм.

³⁸ Стр. Лишев. За стоковото производство във феодална България. С., 1957, с. 122—123.